

Oguz han

Category: Kitapcy, Taryhy şahslar
написано kitapcy | 22 января, 2025
Oguz han OGUZ HAN

Beýik Hun imperiýasyny esaslandyran Modeniň (Mete han) şahsyýetiniň töwereginde indi 100 ýylyň içidir gyzgyn jedeller dowam edýär. Şeýle gep-gürrüňleriň döremegine bolsa gadymy hytaý kitaplaryny terjime etmekde ýakasyny tanadan Iakinf Biçurin sebäp boldy.

■ Eýsem syrly dünýäň girdabyna düşen ol han kim bolupdyr?

...Orta Aziýanyň territoriýasynda taýpalaryň we halkyýetleriň uly toplumy ýaşaýardy. Has ir döwürlerden bäri olar golaý we uzak aralyga göçüp-gonup, Günbataryň we Gündogaryň ýurtlaryny gorky astyna salýardylar. Şeýle taýpalaryň biri gowy durmuşyň gözleginde uzak Gündogara aralaşypdyr. Özleriniň Orta Aziýaly garyndaşlaryny yzda galdyryp, bu halk Hytaýyň araçäklerinde peýda bolupdyr. Hytaýlylar olary «hunnu» diýip atlandyrar

ekenler (hytaýça «hu» – hyrsyz, «nu» gul diýmegi aňladýar). Professor A.N.Bernštamyň tassyklamagyna görä, hytaýlylar Orta Aziýanyň oturymly ilatyny şeýle at bilen «tagmalapdyrlar». Hunlar eýýäm b.e.öňki 1200-nji ýylda özbaşdak döwleti esaslandyrypdyrlar diýlip hasaplanýar. Şol döwrüň hunlarynyň taryhy bize düýbünden näbelli diýen ýaly bolup, diňe archeologiki ýol bilen öwrenilýär. Hytaý çeşmelerinden görnüşine görä, olar bu halka takmynan, b.e.öňki III asyrdan uly üns berip başlapdyrlar. Şol döwre çenli ep-esli güýç toplap, özünü tutan Hytaý imperiýasy öz serhetlerine howp salýan hunlaryň soňuna çykmagyň kül-külüne düşýär.

B.e.öňki 214-nji ýylda Sin imperatory 100 müň adamdan ybarat goşunyny hunlaryň üstüne ýollaýar. Derbi-dagyn edilen hunlar çöle çekilýärler. Hun hökümdary Tümen indi goňşy halklara elgarma bolan ile ýolbaşçylyk edýärdi. Beýleki aýalyndan bolan ogly kiçi ogluny miras eýesi etmegi ýüregine düwen Tümen uly ogly Modeni ýuedžey halkyna girewine berýär. Has beteri, şeýtse bu halk Modeni heläklär diýen bet pygyl bilen ýuedžeyleriň üstüne çozuş amala aşyrýar. Ýöne onuň bu pirimi başa barmaýar. Modä gaçmak başardýar. Uly oglunyň ugurtapyjylygyna haýran galan Tümen ony 10 müň atla baştutan belleýär.

Şol uçurlar hun halky agyr günleri başdan geçirýärdi. Daşky dünýäden kesilen, salgyt bilen maýrylan bu halk tasdanam taryhyň gatyna düşmekden binesip bolupdy. Belli taryhçy L.N.Gumilýow şeýle ýazýar:

«Göräýmäge, hunlaryň hemişelik tepbedi okalypdy, ine, haý diýmän olaryň goňşy-golamlary hun çöllüginde öz aralarynda paýlaşarly görünýärdi. Ýöne taryh bu meseläni özüçe çözdü».

Ýaş harby ýolbaşçu atlylaryna söweş tälimlerini berip ugrady. Ol öz ýigitlerine ýaýdan şuwuldap ses edýän ok atmagy öwredýär (şeýle oklar türk guburlaryndan häzirem tapylýar). Ol öz ýaýyndan şuwuldap ses edýän oky haýsy ýana gönükdirse, nökerleri hem şol ýerini nyşana alyp atmaly ekenler. Buýrugy ýerine ýetirmedigiň başy ölümlü bolupdyr. Ilki öz aty, soň

aýaly, atasynyň aty onuň ýaýynyň okunyň pidasy bolýar. Buýrugy ýerine ýetirmekden boýun gaçyranlaryň kellesini almagy tabşyrýar. Şeýdip, berk tertip-düzgüni ýola goýan Mode kakasyny agtdan agdarýar. Kakasy, ejeligi we inisi şol agdarylyşygyň pidasy bolýar. B.e.öňki 203-nji ýylda Mode özüni Hun imperiýasynyň hökümdary diýip yglan edýär. Ol hun uruglarynyň 24-niň başyny jemläp, hun döwletini dikeldýär.

Şu ýerde türkmenleriň ata-babasy bolan beýik Oguz han barada aýdylýan hekaýatlardaky meňzeşlige üns bermezlik mümkin däl. Bu ýakynlyk, megerem, Iakinf Biçuriniň hem nazaryndan sypmadyk borly. Ol şeýle ýazýar:

«Mode Aziýanyň taryhynda Garahanyň ogly ~ haýbatly Oguz han ady bilen bellidir. Hondemiriň ýazmagyna görä, Garagumda göçüp-gonup ýören Garahan öz oglunyň täze dine uýup, başga Hudaýa ynanýandygyny eşidip, gahar-gazaba münýär. Ol ogluny öldürmegiň kül-külüne düşüp, ýöriş edýär. Ýöne Oguz hanyň aýaly bu habary adamsyna ýetirýär. Garahan söweşde wepat bolýar. Oguz han bolsa tagta çykyp, özüniň hökümdarlyk eden 73 ýylynyň içinde tutuş Türküstany dyza çökerýär. Abulgazy hanyň ýazmagyna görä, özüni hökümdar diýip yglan eden Oguz han Hytaýyň serhetlerinde göçüp-gonup ýören Tatar hanyň (Dunhu) üstüne ýöriş edip, ony boýun egdirýär. Soňra Hytaý imperiýasyny, Jürjüt we Tangut hanlygyny basyp alýar. Şondan soň bolsa, günortada Mongoliýadan Hindistana we Günbatarda Kaspi deňzine çenli ýatan ähli raýaty eýeleýär. Atlarynyň bir-biriniňkä meňzeş däldigine garamazdan, Mode Şanýuýa baradaky taryhy oçerkiň Oguz han ady bilen berilmegi we döwrüň esasy wakalarynyň geliş tertibiniň dogrulygy, Abylgazy hanyň mamladygyny görkezýär».

Hakykatdan hem Mode we Oguz han bilen baglanyşykly wakalarda bir umumylyk bar. Mundan başga hem hunlar ~ ähli taryhçylara anyk belli bolan ilkinji türk dilli halkdyr. Bu barada hiç kim ikerjiňlenmeýärdi. Gadymy türk runa ýazgyly hun medalýonynyň (biziň eramyzyň I asyry) üsti açylansoň bolsa bu hakykat ýene bir ýola tassyk boldy. Bularyň üstüne Mode

tarapyndan birleşdirilen 24 hun uruglarynyň we Oguz hanyň ogullarynyň arasyndaky paralleli hem goşmak gerek. Hun taýpalarynyň we oguzlaryň-türkmenleriň tire-taýpalarynyň adyndaky meňzeşlik hem ünsi çekýär. Häzir bize belli bolan hunlaryň maddy (egin-eşik, haly...) we ruhy (dini ygtykatlar we döp-dessur) medeniýetiniň diňe bir orta asyrlarda ýaşan oguzlaryň däl, hatda, häzirki zaman türkmenleriň medeniýetine juda ýakynlygy barada öňem ençeme ýola gürrüň edilipdi.

Dil öwreniji F.Hirtiň pikirine görä, Modeniň ady «bagatur» («batyr») türk sözünüň diňe hytaý transkripsiýasydyr. Hytaý dilinde «r» harpy düşürilýär, şonuň üçinem «batyr» sözi «badu» ýa «mode» görnüşine eýe bolýar. Modeniň (batyryň) asly «huan» atly belli hun urugyna degişlidir. A.Bernştamyň bellemegine görä, «hu-an» iýeroglifleriniň gadymy okalyşy «üker» («öküz») diýen formany berýär. «Oguz» («Ogur») sözünüň fonetiki arhetipi hem «öküz» sözi bilen ýakyndyr. Soňra professor A.Bernştam şeýle netijä gelýär:

«Eger han-begler urugynyň ady Öküz bolan bolsa, onda şol urugyň wekiliniň ~ geneologiki nesliniň öz şahsy adynyň ýany bilen urugynyň adyny ulanmaga hem doly haky bolupdyr. Mahlasy, oňa «at we familiýa» edinmäge rugsat berilýärdi.

Hawa, gun taýpasynyň soýuzyny esaslandyran adamyň ady Mode bolup, familiýasy Oguzdy. Sözme-söz terjime edilende «Öküz-Pälwan» diýmegi aňladýardy...»

Orta asyr sene ýazyjysy Hondemiriň maglumatlaryna görä, Oguz han 73 ýyllap hökümdarlyk (belki-de, bu onuň ömrüniň dowamlylygy) edipdir. Batyryň (Modeniň) b.e.öňk 174-nji ýylda dünýeden ötendigini bilemizsoň, bize Oguz hanyň doglan ýylynyň hasabyny çykarmak kyn düşmez. Bu b.e.öňki 247-nji ýyla degişli bolýar. Onuň tagta çykan wagty b.e.öňki 209-njy ýyl bolup, şol uçurlar ol 35 ýaşlarynda eken. Hondemiriň maglumatlaryna esaslanyp, serkerdäniň doglan ýylynyň hasabyny özümüz çykaramyzsoň, bu senäniň şertli ýagdaýda alynýandygyna düşünersiňiz diýip tama edýäris. Bir zat belli, Oguz han b.e.öňki III-II asyrlarda ýaşapdyr. Ýöne näme üçin, hunlardan

başga biri däl-de, hut Mode oguz-türkmen we türkmen tire-taýpalarynyň «ata-babasy» hasaplanypdyr?!

Hunlaryň (oguzlaryň) tagtynyň eýesi bolandan soň, Mode döwleti berkitmek üçin gyssagly çäreleri durmuşa geçirip ugraýar. Ilkinji nobatda ol dunhu (tatar) halkyny derbi-dagyn edýär. Bu şeýle bolýar. Hunlaryň içki dawa-jenjellerindwn habardar dunhularyň hökümdary Modeden ajaýyp aty bilen söýgüli aýalyny bermegi talap edýär. Hunlaryň ýaşululary muňa garşy çykýarlar. Mode bu meseläni özüçe çözüär:

«Golaý goňşyňdan bir at bilen bir aýaly gysganmak nämä derkar?!» Öz talabynyň gyşarnyksyz berjaý bolanyny gören dunhularyň soltany hunlardan özlerine degişli, ekiş we mal bakmak üçin ýaramsyz çöllügiň bir bölegini soraýar. Hun aksakgallary bir bölek ýer üçin dawa-jenjeliň gerek däldigini aýtsalar-da, Modeniň jogaby olaryňka gapma-garşy gelýär: «Ýer döwletiň esasy emlägi bolup durýar, heý, ony özge birine dözüp bormy?!»

Mode ýer bermegi maslahat berenleriň ählisiniň başyny alypdyr. Dunhularyň üstüne ýöriş edip, olary derbi-dagyn edipdir. Mançjuriýanyň ähli territoriýasy we giden emlägi hunlaryň eline geçipdir. Ol ýuedžeýleri hem günbatara tarap yza tesdiripdir. Takmynan, b.e.öňki 204-nji ýylda ordos taýpalary hem boýun egmäge mejbur bolupdyr. Hun halkynyň sany 300 müň adama ýetipdir.

B.e.öňki 202-nji ýylda Mode gypjaklary, diňlileri, gyrgyzlary özüne tabyn edipdir. Şondan soňra hunlar Hytaýyň üstüne ýörişe ugrapdyrlar. Mai galasyny basyp alyp, demirgazyk Şansiniň paýtagty Szinýan şäheriniň eteklerine gelipdirler. Hunlara garşy söweşlere hut imperatoryň özi ýolbaşçylyk edipdir. Mekir pirimi ýüz uran Mode yza çekilen bolup, hytaý imperatoryny we onuň iň saýlama goşunyny gabawa düşüripdir. Ýedi günläp gabawda bolan imperator ahyry Mode bilen ylalaşyk gazanmaga mejbur bolupdyr. Bu hunlaryň taryhda gazanan iň uly ýeňişleriniň biridi. L.N.Gumilýowyň maglumatlaryna görä, 20 müň hun atlysyna 320 müň hytaýly garşy durupdyr. Şol söweşde hunlaryň söweşjeň ussatlygy, berk tertip-düzgüni saklaýanlygy we Modeniň serkerdelik ukyby aýdyň ýüze çykypdyr. Ylalaşyk

boýunça imperator öz gyzyny Mode nikalap beripdir we ýylda uly möçberde sylag-serpaý berip durupdyr.

Mode b.e.öňki 177-nji ýylda Hytaýyň täze imperatory Wen-di bilen ylalaşyk baglaşypdyr. Hun döwleti Hytaý ýaly imperiýa diýlip yglan edilip, hökümdarlar biri-birine dogan diýip ugrapdyr. Şeýle uly üstünlik, hormat-sylag göçüp-gonup ýören halklaryň hiç birine-de miýesser etmändi.

Mode öz duşmanlarynyň ählisini kül-peýekun edipdir. B.e.öňki 176-njy ýylda ol imperatora (Wen-di) şeýle ýazypdyr:

«Asmanyň (Taňrynyň) eradasy bilen goşunbaşylaryň we söweşijileriň ýagdaýy oňat, atlarymyz güýçli boldy. Munuň özi maňa ýueçjileriň soňuna çykmaga ýardam etdi. Olaryň heläk bolany heläk boldy, diri galanlary bolsa aman sorap, ýesir düşdi. Şeýle-de men loulanylary, usunlary, huszeleri we özümüz bilen goňşy oturan beýleki 26 taýpany dyza çökerip, olary sýunlaryň (hunlaryň -Ö.G.) hasabyna geçirdim. Şeýdip, ýaýdan ok atýan halklaryň ählisiniň başy bir bütewi maşgala jemlendi».

Mode (Oguz) beýik reformator bolupdyr. Ol tire-taýpa territoriýalaryny ýok edip, olary ähli halkyň emläğine öwürüpdür. Umumyharby düzgün girizilipdir. Şoňa laýyklykda gullukdan boýun gaçyranlar ölüm jezasyna höküm edilipdir (Oguz hanyň bu ýoluny diňe Çingiz han az-kem kämilleşdiripdir). Taýýar esgere öwrülen her bir hun harby iýerarhiýanyň tabynlygynda bolupdyr. Maşgalalara salynýan salgyt aýrylypdyr. Çünki harby gulluk hökmany borja öwrülensoň, goşuna öňküleri ýaly pul tölemek gerek bolmandyr. Merkezi häkimiýetiň garamagynda bolan çylşyrymly döwlet aparaty döredilipdir. Ähli urug we tire-taýpa hanlary çinowniklere öwürlip, öz aralarynda 5 derejä bölünipdir. Olaryň ata-baba ýerleri bolmasa-da, öz eýeleýän wezipesine laýyklykda ýer bölünip berlipdir. Bu täzelikler hunlaryň jebisleşmegine we Merkezi Aziýanyň iň abraýly, kuwwatly halkyna öwrülmegine ýardam edipdir.

L.N.Gumilýowyň pikirçe, b.e.öňki 209-njy ýylda Mode öz

ýakynlarynyň garşysyna gitmäge mejbur bolanlygynda, hunlar öz aralaryndaky agzalalyk we dawa-jenjel zerarly, halk hökmünde ýitip giderdi. «Görlüp-eşidilmedik beýiklige ýeten Mode 174-nji ýylda dünýeden öýtär. Ýogsa, şeýle at-abraý eýe bolaryn diýip ol küýüne-de getirmändi. Onuň başyny tutan işi 300 ýyl ýaşaýar. Ýöne nesilleriniň hiç biri-de zehin babatda onuň bilen bäsleşip bilmändir» diýip, alym ýazýar.

Oguz-türkmenleriniň arasynda beýik Oguz hanyň (Modeniň) sylag-hormat ýüki ýetik bolupdyr. Hun imperiýasy çagşanyndan soň, olaryň bir bölegi Ýewropa, Kawkaza we öz Watanlaryna ~ Orta Aziýa aralaşyp, Gun imperiýasyny döredýär. Galan bölegi birnäçe yüz ýyldan soň Türk kaganlygyny esaslandyrýar. Ol dargansoň, Oguzyň nesilleri täze döwlet döredip, oňa Oguz döwleti diýip at berýärler. Aradam näçe wagt geçse-de, oguzlar ilkinji beýik hanlaryny unutmaýarlar. Şondan soňra oguzlaryň Aziýada we Ýewropada gazanan ýeňişleriniň ählisi bu beýik şahsyýetiň adyna ýazylypdyr. Oguz han «müň ýyl» ýaşap, şonça ýyllap hem hökümdarlyk etdi diýip ýöne ýere aýdylanok.

Oguz han oguzlara agzybir we ylalaşykly ýaşamagy wesýet edipdi. Ol ölüminiň öň ýany 24 taýpanyň ählisini ~ çagalaryny we agtyklaryny ýanyna çagyryp, şeýle diýipdir:

«Biziň ählimiz bir urugdandyrys!»

Bu beýik Oguz hanyň nesillerini jebisligе, döwleti pugtalandyrmaga çagyryýan iň soňky wesýeti bolupdyr.

Öwez GÜNDOGDYÝEW,
taryhçy.

«WATAN» gazetі, 1997 ý. Taryhy şahslar